

Sidsel Hatleskog
Odd Rønningen

MÅN I FIDJADALEN
Intervju med Peder Østebø

Stavanger 11. februar 1987

FORORD

Nokre målar naturen med fargar og pensel, andre skriv vitenskapelege ord om han. Nokre skriv vyrdelege tonar om og til naturen, andre berre er der, lever der og veks der.

Fidjadalen er ein slik dal, som mange kan skriva om, men der få kunne leva og vekse. Peder Østebø er ein av dei få, og han er den einaste attlevande av dei som har budd i dalføret. I dag bur Peder i Stavanger.

Fylkesmannen i Rogaland, saman med Arkeologisk Museum i Stavanger, tok initiativet til eit intervju av Peder Østebø. Intervjuet er gjort av Sidsel Hatleskog og Odd Rønningen, og oppdraget er finansiert av fylkesmannen si miljøvernavdeling.

MÅN I FIDJADALEN.

INTERVJU MED PEDER ØSTEBØ.

A. Skrinne fjell og feite byar.

Kjøtt, smør, ost, ull, bær og vilt. Det kom frå dei skrinne fjord- og fjellbygdene og havna på rikare manns bord i Stavanger, eller kanskje Bergen. Men det kom ikkje av seg sjøl.

Vi har mangt eit sagn om desse harde arbeidsfolka ute ved kysten eller inne i landet, som sette livet til for å skaffe seg og sine den maten dei trengde. Kor hardt det var kan ikkje vi veta, som ikkje har opplevd det. Men nokre få av dei lever att. Tek vi oss tid, kan dei fortelja slik Peder Østebø gjorde for oss.

Peder er den siste gjenlevande av dei som har budd fast i Fidjadalen. Han budde på fjellgarden Mån, like ovafor Månafossen, dit familien kom i 1893 eller 1894. Av grunnar vi snart skal nemne flytta han vekk frå Mån i 1914. Han tok same vegen som kjøttet, smøret og osten, og bur no - i sitt 83. år - i feitesten Stavanger. Der sit han i lange stundar og tenkjer attende på dei fyrste elleve leveåra sine, på Mån. Han har og vori ein tur i Nord-Amerika, men det er Mån han har dei sterkaste minna frå. Mån, i den frodige Fidjadalen mellom blankskurte fjellsider. Slik er det.

B. Garden Mån

Etter det ein veit var Mån den fyrste garden som vart rydda i Fidjadalføret. Den fyrste kjennskap arkeologane har til garden er ifrå 1571. Denne middelaldergarden låg nærare fjellet, lenger sør enn gardstun og hus frå dei siste to hundreåra. Det hadde seg slik at det den 2. april 1754 kom eit snøras som øydela middelaldergarden. Klok av skade fann nye drivarar det best å flytte garden lenger ut i dalbotnen. Det er på desse nye tuftene gardslivet har fortsett i nye 150 år. Og det var her familiane Østebø og Moen var dei siste drivarane, på kvart sitt gardsbruk som låg mest vegg i vegg. Det einaste sporet Peder kan hugsa frå den gamle garden, var ein jernplate han fann i kjelleren med påskrifta "1730".

Gardsnavnet Mån skal være utledet av ordet man, som ofte vert brukt som navn på smale langstrekke høgder. Mån ligg forsåvidt på ein slik, med si plassering på avlange låge elvebrinkar i dalbotnen.

Familien Østebø kjøpte den eine av gardane Mån av ein syskenflokk som heitte Moen. Moen-syskena for alle til Stavanger. Om Per Moen, den einaste guten i syskenflokken, er det sagt at han forlet Mån fordi han ikkje hadde nokon jente å ta til gifte, som kunne tenkje seg å bu på fjellgarden.

Då familien Østebø kom til Mån, flytte dei inn i nyreparerte gardshus. Og der vart dei buande som grannar til Anas Eriksen Moen og mor hans. Anas Eriksen var frå Eikeskog, men tok og - som vanleg den gang - namn etter staden dei flytte til.

Hallvard Østebø, far til Peder, kom ifrå Øvstebø i Hunnedalen. Hallvard hadde rekna med å overta farsgarden her, men det gjekk ikkje slik. Ein onkel overtok. Mor til Peder heitte Inger og var frå Mjåland i Øvstabødalen.

Anas gifta seg etter ei tid med systera til Inger, Inga, og det vart to barnefamiliar på Mån. Tilsaman budde 14 menneske på dei to Mån-gardane på det meste. Peder - født i 1903 - var yngstemann i ein syskenflokk på åtte. Syskenflokkar på 7-8 ungar var vanleg i Frafjord den tida.

Familien Moen budde i eit eldre hus som fall saman like etter at familiane flytte vekk i 1914. Av dei nyaste husa, der Østebø budde, står det enda idag att ein raud bygning.

Stølen som hørde til gardane - Månastølen - låg lenger inne i dalen, like nord for Månavatnet.

Til den todelte fjellgarden Mån hørde 7-8 jordlappar. Østebø hadde jorda ned mot elva og innover dalen frå garden. Lappane, eller egrene som dei vart kalla, hadde ulik funksjon. "Stor-egrå" og "Sand-egrå" vart nytta til dyrking av gras. Ein annan lapp vart nytta til dyrking av korn og potet i vekselbruk. Grønnsaker vart dyrka for seg inne ved "Krossåbekken", litt innafor Mån. Familien Moen hadde 3 små egrer nær opp til fjellsida over garden, og sørover, ned langs elva.

På Mån vart det dyrka gras, havre, poteter, nepe og gulrøtter i den perioda Østebø budde her. Det kan og ha vori dyrka bygg, sidan dei truleg nytta bygg mellom anna i ølbrygg. Jorda var dyrka før familien kom til Mån. Enkelte stader var det og mykje sand i jorda, men var og dyrka delvis i myr. Her må ha vori gjort mykje hardt dreneringsarbeid, meiner Peder. Østebø hadde ikkje med seg anna jordredskap til den svarte dølahesten sin enn treplog og gjødsel-kjerre. Plogen brukte dei i potetdyrkinga.

Husdyrtalet var så høgt som det kunne bli. Svelteforing var vanleg her som i andre deler av landet. På Mån hadde dei som sagt ein hest. Forutan til arbeid med jorda, vart han brukt til kløving. Hesten vart brukt til frakt av varer frå Frafjord og til å køyre høy vinterstid frå støl og utmark.

Kvar av dei to familiane på Mån hadde sine fire kyr. Desse vart etter dagens normar "utgamle". Slik Peder minnst hadde familien dei same fire kyrne alle dei 11 åra Peder levde her. Okse hadde dei i Frafjord.

Det var ikkje vanleg i desse områda å fore opp kalvane. Nokre kalvar vart slakta heime og brukt i eige hushald. Men dei fleste vart frakta til byen, som levande spekalver. Kalvane bar dei på ryggen i store sekkar av lær.

Kvar familie hadde omlag 25 sauer over vinteren. Dei fleste lamma vart selde i byen, og gav - i form av kjøt og ull - dei største innkomene for dei to familiane.

Nokre gardar både i Frafjord og i Hunndalen dreiv geitehald i Peder si tid. Peder nemner geiteflokken til Jørgen Brådland i Frafjord som telde "hundre geiter". Dei gjekk til vanleg på somarbeite i Brådlandsdalen, men vart av og til tekne over til betre beite på Mån. Ein gong, seier han, gjekk 9 av dei utfor stup og måtte slaktast.

Familiene Østebø og Moen hadde 15 høner kvar. Den fyrste høna på Mån

var den som Peder plukka ut or sekken til onkel frå Øvstebø-garden, ein gong han kom fordi Mån på veg til Frafjord. Peder plukka ut den likaste han såg; ein spraglete ein, som fekk ruga ut egg frå Frafjord.

Alle desse dyra fannst på gardar flest i Frafjord. Meir uvanleg var grisen. Østebø hadde gris kvart år, og den vart slakta til jul.

Husa på Mån var bygde saman i ei rekke, med våningshus, løe og fjøs samla. Kvernhuset med slipesteinen, låg nærare elva, og var plassert innafor gardstunet ved "Kleivahølen". Dei førte vatnet fram til kverna i kanalar. Torvdammen dei hadde laga, raste ofte saman, så det krevde mykje arbeid å halde vatn i kanalane. Kvernsteinen, eller ein av dei, er seinare brukt som dørtram på eitt av husa på Mån.

Drikkevatt henta dei frå ein brønn dei laga seg nær inntil husa. Dei steinsette brønnen med stein frå "Kalvehagjen" (-hagen), ei steinur like innunder fjellsida ved Mån.

Mån var ein spesiell gard på sin måte. Uveisomt låg han til, og det var langt til skule, handelsmann, doktor og anna. Peder kjente tilhøva på Øvstebø i Hunnedalen, og meiner Mån var ein langt meir tungdreven gard enn Øvstebø. Det fanns berre ein gard til i Fidjadalen på slutten av attenhundretalet; Fed. Fed låg enda lenger inne i dalføret. Drifta vart lagt ned her da Per Moen og systrene dreiv Mån, dvs før 1893. Det var heilt sikkert drift på Fed i 1867. Blåfjellenden kjenner ein enda mindre til. Om det har vori nokon fjellgard her synest heilt uvisst.

Peder meiner det hadde sine føremoner å vara på Mån. Dalen var frodig og sauebeitane gode. Sauen frå Mån vart betalt med opptil 2 øre meir for kiloen enn vanleg, minnst Peder. Det går segn om den rike bonden på Fed. Han hadde svært mange sauer. "Når han hadde slaktet og tørket skrottene, lødde han dem opp som en lør vedskier" skriv Stavanger Aftenblad i julenummeret sitt i 1971. "Og kyr: Når Fed-ma'en kom til byen med smør falt smørprisene". Om dette siste er riktig, veit vi ikkje. Peder meiner at Mån var den einaste garden i Fidjadalen som dreiv med storfe. I allefall var det slik i tida han levde her. Men mykje tyder på at dei hadde storfe på Fed, sjøl om sauene var hovudnæring.

Mån var den einaste garden som var i drift i dalen ved århundreskiftet. Men det var drift på Eikeskogstølen. Tidligare var det stølsdrift også på Fidjastølen og kanskje på Blåfjellenden. Ein veit svært lite om sistnemde stad og fjella inntil Fidjadalen. Peder fortel at det i Brådlandsdalen hadde vori ein husmannsgard før år 1900. Trygve Brådland, som hadde vori i Amerika, bygde nye hus på denne plassen omkring 1930. Kva dei var tenkt nytta til desse nye husa, er ikkje kjent, men dei vart seinare nytta som jakthytter.

Innunder Fidjaknutane fanns ei gamal steinmurt hytte som Torjus Valevatn nytta under gjeting og snarefangst. Torjus var ofte innom på Mån når han var undervegs frå Valevatn til steinhytta. Mån-folket hadde besøk av fleire frå Valevatn, blant dei Marit Valevatn, som livnærte seg på å selge knappar, kammar og såpe.

C. Gardsdrift i Fidjadalen

Peder Østebø mista far sin, Hallvard, i 1905. Hallvard drukna i Månaelva nede ved Eikeskog. Han hadde vori på Molaug og henta ei bordplate til Moen-familien. Elva var flaumstor, og han våga ikkje nytta hesten over brua. Han vart åtvvara mot å ri over elva, men gjorde det likevel. Den svarte hesten kom attende til Mån aleine.

Før dette var Anas Moen død av kreft. No fanns det ikkje vaksne mannfolk til å hjelpe på den tungdrivne garden. Dei to enkene, systrene Inger og Inga, fortsette likevel drifta saman med ungane sine fram til 1914. Det var nok han Thore, bror til Peder, som no mest måtte fylla dei vaksne mannfolka si rolle.

Stølen som høyrer til Mån ligg 3-4 km lenger inne i Fidjadalen, i indre enden av Månavatn. Kyrne vart ført til stølen like etter at snøen gjekk om våren og tekne attende rett etter slåtten. Det var ikkje berre lett å jage eller lokke kuflokken til og frå Månastølen. På den søre osen stengjer store morenøhaugar for passasje. Einaste måten å gjera det på var å jage kyrne på svøm over søre osen på vatnet. Den fingerforma utosen vart difor kalla "Såmet" (av svømme).

Det var ikkje vanleg å "ligge fast" eller bu på stølen. Mjølka vart frakta i ein spesiell metalldunk som var forma etter ryggen og vart bori som ein ryggsekk med meis. Dei farta to gonger fram og attende mellom gard og støl kvar dag. Ved sidan av beitinga på stølen, vart det slegi ein god del høy her inne. Dette vart slik Peder hugsar lagra her inne og frakta fram til Mån på vinterføre med hesten. Utanom løa på garden hadde Mån to utslåttløer.

Østebø tok utslåttar på dei utrulegaste stader. Nedunder fjellveggen på sørsida av Fidjadalen slo dei det graset dei kunne koma til og det vart slegi starr heilt oppe på Månamyra som Peder kallar ho. Denne ligg rett ovafor Mån på sørsida av dalføret. Utslått-graset vart pakka i store nett av hamp (?) eller anna stoff, og trilla ned "Jodå", ei smal renne i den bratte fjellveggen.

Det ein kunne slå av høy i utmarka og på innmark var ikkje nok næring til å fore ein hest, 4 kyr, 25 sauer, 15 høner og ein gris over vinteren (grisen berre til jul). Sauen kunne eta bjørkeris til høyet. Lauvinga foregjekk om våren. Nysprunge lauv og tunne kvistar av bjørk vart skore og lagt i haugar for tørking om våren. Kwart gardsbruk lauva 1000 "kjervar" som dei kalla ein slik bunt. Østebø nytta berre bjørk og berre nytt og friskt materiale skote rett frå bakken. Kyrne åt ikkje bjørkelauv. Derimot vart det hausta ein god del lyng som for til storfeet. Lyngen vart teke på faste stader. I tillegg skava dei rognebork for dyra som tilskotsfor, er det sagt.

Dei beste sauebeita i dalen var på vestsida av Månavatnet, i dalsida her, meiner Peder. Mån-sauen gjekk her. Fidjadalen hadde frodige beite mange stader, men det var berre Eikeskog, Fed og Mån som nytta beitane her inne. Ved Eikeskogstølen var beitane forresten ikkje så gode. Sauen der kom ofte ned til Mån til betre beite, hugsar Peder.

Brensel tok dei ut inne i Fidjadalen og rundt Mån. Dei brukte både trevirke og torv. Torv tok dei mellom anna frå Månamyra. Peder fortel at dei fann røter etter store tre her oppe. Dette viser

at det nok har vori langt meir barskog her i tidlegare tider. Det er nok rett som Peder seier, at "Fåreholmen" - øya i Månaelva - truleg skriv seg frå "furuholmen".

"Stakkvik" ved Fidjvatnet var det mykje tett rognskog. Her tok Månfolket hesjestaur. Ellers har vi nevnt at bark av rogn vart brukt til dyrefor. Peder meiner og at dei plukka bork og selde til garveri.

Havren vart male i kvernhuset. Noko av mjølet vart nytta til flatbrødbakst, men det meste gjekk til dyra i "mjødrykka". Grisen var måtte nok få ein del mjøl, om han skulle vekse raskt nok, og ellers fora dei han mellom anna med bregner som dei plukka.

Kvar haust reiste Hallvard Østebø til Stavanger med rutebåten for å selja ull, kjøtt og smør. For pengene han fekk kjøpte han grønsåpe og andre naudsynte ting.

Møbler kjøpte dei ein del av på Molaug, og laga noko sjøl.

D. Livet i Fidjadalen.

Peder og familien hans budde som sagt i nyreparerte hus på Mån. Da Per Moen budde på Mån, var deler av våningshuset bygd opp av bjørkekvister. Desse kvistene vart sett isammen slik at dei tetta best mogleg. Likevel var det ikkje solid nok når vinteren sette inn, og dei måtte ofte spa ut snø or kjøkenet om morgonen, fortel Peder Østebø. Slike tilhøve opplevde ikkje Peder.

Det ville kanskje vera interessant å veta korleis folk levde år 1900 på Mån i høve til korleis vi lever i dag, på 1980-talet.

Peder vert ivrig etter å fortelja om grisen dei hadde på MÅN kvart år. Den vart henta i Frafjord om våren, og gjekk fritt i stova dei fyrste levemånadene. I ovnskroa låg grisen, katten og hunden side om side. Han var som regel reinsleg, grisen, og gjorde sitt i ei kasse. Han skreik frykteleg og ville vera med når folk forlet han, fortel Peder. Han vart med tida så stor at han laut ut i fjøset, der han voks seg til ein 100-kilos fleskeskrott, som vart slakta til jul. Grisen kunne nok dominere vel mykje i kosthaldet, seier Peder. Det vart kokt "svinesmør" av flesket, og dette verka svært tørt og lite velsmakande på brødskiva. Peder kunne eta griseflesk til 2 av dei fire måltida dei hadde om dagen.

Griselaktaren på Mån kom frå Eikeskog, og han fekk steik i betaling for arbeidet. Det var vanleg å slakte sjøl, men på Mån var det som nemnt ikkje vaksne mannfolk i ei periode. Når grisen var daud var det viktig å ta vare på blodet. Det laga dei blodkomle av. Dette har nok vori ein vanleg måte å utnytte blodet på mange stader i landet.

Peder sitt "heimeområde" var ikkje stort i høve til det vi rekk over i dag. Dalføret mellom Frafjord og Månastølen var han godt kjent med, og farta her ofte saman med den eldre broren Thore. Lenger inne i dalen var han berre svært sjeldan.

Heller ikkje dei vaksne (Peder var berre 11) farta særleg lenger inn i dalen. Dei fleste var heller ikkje kjent med fjellet utanom dei områda som låg nærast inntil dalen. Peder var fleire gonger i Brådlandsdalen og synest å vera godt kjent i fjellet mot Eikeskogstølen. Peder fortel at ein mann frå Frafjord i sitt 35 år lange liv ikkje

hadde vori så langt som til Mån. Faktisk farta dei fastbuande langt mindre i området enn turistar. Engelske laksefiskarar i Frafjord til dømes tok turar opp til Mån for å kjøpe rømme. Frå Eikeskog hadde dei likevel ein god del besøk.

Peder har eit spesielt forhold til Månamyra, som ligg på sørsida av Fidjadalen, rett opp for Mån. For å koma hit og til Brådlandsdalen, gjekk dei opp eit smalt skar i fjellet som dei kalla "Jodå". På Månamyra tok Mån-folket utslott, men Peder nemner og kor god moltmyr dette var. To gonger opplevde Peder skikkeleg molteår her, og då var det heilt raudt over myra. Peder og broren Thore kom her ein haust og åt til de spydde. Dei plukka svært lite i spann, og det var ikkje vanleg å plukke molte for salg. Derimot kunne dei plukke ein heil del blåbær som dei selde hos handelsmannen i Frafjord og sendt vidare til Melberg Værvik. "Bereto-bakken" vart ho kalla den beste tyttebær-lia i dalen. Denne ligg på vestsida av Månavatnet.

Og plukka dei ikkje bær, så kunne dei jakta. Peder, som ikkje var gamle karen, fekk ei krone for kvar røyskatt han kunne fange i "språda" (felle). Eit fint røyskattskinn kunne bli betalt med 2 kroner. Årsaka til premieringa var at røyskatten tok høne-egg. Bror til Peder, Thore, fanga ryper i snare. Han tok nok omlag 200 ryper på ein vinter, meiner Peder. Snara vart laga av hestetagl. Det vart ikkje jakta nevneverdig med "kulebørse". Peder nemner likevel at dei i Frafjord jakta kobbe ute i fjorden.

Dyrelivet kan Peder naturlegvis ikkje ha full oversikt over, men han nemner at det ein gong skal ha vori ein jerv nede i dalen og teke ein sau. Villrein fanns ikkje rundt Fidjadalen den tida Peder var her, hugsar han. Andre kjelder fortel at det er funne bevergnag på moen ved Fed. Bever finns ikkje her idag. Kongeørnreir var sett i området, og mår og lom er nemt. Jakt på rovviltet dreiv ikkje familien på MÅN.

Inntektene av bær og vilt som dei selde i Frafjord gjekk til felles hushald, f.eks til kaffi eller sukker. Dei fekk ti øre literen for bæra.

Peder og Thore fiska mykje i Månaelva. Fisken var småaksen, men kunne nå virkelig fine mål lenger inne i Fidjadalen. Den beste fiskebekken var ein som renn ned i Månavatnet på vestsida av vatnet. Her gjekk det mykje og stor fisk. I "Grautatjødna" var det spesielt mykje fisk. Dei fiska med sjølaga stenger av rogn, fortel Peder. Ein gong tok Thore fire fine laksar med kniv nede i Frafjordelva.

Alle hadde sitt å stå i med etter at arbeidet ute var ferdig og kveldsmaten fortært. Dei strikka, vov og arbeidde tresko gjennom heile vinteren. Vevarbeid og tresko vart seld på marknaden i Stavanger om hausten. Dessutan var dei sjølberga med klede.

Peder fortel om ein heilt spesiell bakar-omn dei hadde på Mån. Visstnok fanns ikkje maken nede i Frafjord. Han var murt opp av stein i kjellaren. Under bakingå vart omnen fyra opp. Når steinane var varme, renska dei glørne ut, og mange brød vart sett inn til steiking før omnsdøra vart stengt.

På denne omnen laga dei mellom anna eit spesielt feitt brød til onnetida. Det var om å gjera å ha minst mogeleg innarbeid når innhaustinga starta. Dei brygga øl til onna og. Kvart år. Ølet vart brygga på malt dei sjøl laga av nyspira korn. Det var lite alkohol i det, fortel Peder.

Leik hadde dei tid til som små. Dei gjekk på stylder ute i elva, ungane på Mån. Og dei laga ball av dei harde soppene på bjørka.

Dei hadde skulen sin eit stykke opp i Frafjorddalen, på Kommedal. Dei gjekk på skulen annakvar dag. Dei var to klasser med 10 elevar i kvar klasse da Peder gjekk her. På hardaste tida av vinteren kom læraren opp til Mån for å undervise, medan dei andre elevane fekk fri.

Lege fanns ikkje i Frafjord eller Fidjadalen. Så dei måtte hjelpe seg sjøl, både i fødsel og sjukdom. Fødselshjelpe kom ifrå Eikeskog. Stavanger Aftenblad fortel at legemidla var brennevin og nafta. Same avis fortel at "den måtte være ille syk som skulle få en dram, den var forbeholdt nødstilfellene".

Vel. Kva sjukdom dei hadde, ungdomen i Frafjord og på Mån når dei kvar jul samla seg på Molaug til fest, det skal vera usagt. Dei kjøpte iallefall ei "tønne" med brennevin frå Bergen kvar jul, seier Peder. Dei delte mellom seg, og enkelte kom i ein slik rus at dei ba andre hella godsakane i seg.

Når dei var samla slik til fest, måtte dei ha ein spelemann, og dei var mangelvare. Broren, Thore, hadde ein gong vori i Stavanger og kom attende med eit trekkspel. Om han kunne spela? Jau, visst kunne han det. Dei fyrste tonane som kom frå det spelet på Mån vekte undring, for ingen visste at Thore hadde slike evner. Han vart fast spelemann i Frafjord, og spelte heilt over i Dirdal, fortel Peder.

Var det kanskje felespel som fekk fart i huldra og? Mor til Peder hadde mange historier om huldra i dalen. Ved "Hollahaugane" (Huldrehaugene) inne ved Månastølen hadde Mån-familien sine skrømt. Det var litle og store Huldrehaugen med ei lita og ei stor hulder. Dei var alltid framme og mjølka kyrne til blods ei natt i jula. Spor vart funne etter dei to nedunder fjellet på sørsida av dalen, seier Peder. Dei som hadde sett huldrene fortalde at dei var pynta med gull, sølv og bunadstas på turen fram til Mån.

Huldrene kokte maten sin i ei jettegryte ved Månavatnet. Steinen frå jettegryta vart teke med til Mån. Kvar han no har teke veggen, veit ingen.

Det finnes ein del stoff om området rundt Mån:

- Utklipp frå Stavanger Aftenblads julenummer i 1971: "De siste på Mån", av Tor Feyling-Hanssen.
- Diverse utklipp fra aviser. Disse er lagra på Stavanger Bibliotek i samleperm om Mån.
- Audun Steinnes, 1984. Flora, vegetasjon og botaniske verdier i Frafjord-Espedal-området. Med Vegetasjonskart. Rapport til Fylkesmannen i Rogaland, Oslo 1984.
- Abrahamsen, et al., 1972. Om naturvitenskapelige interesser knyttet til uregulerte og ubetydelig regulerte vassdrag. Bind 1. Fylkeskompendium for Rogaland. Kontaktutv. for vassdragsreguleringer, universitetet i Oslo.
- Egelandssdal R., 1977. "Frafjordvassdraget mer enn Måna fossen" i Stavanger Turistforenings Årbok 1977.